

5. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. – М., 1994. – С.132-172; Ферм Л. Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет). – Uppsala, 1994. – С.38-48; Березовенко А.В. Лексичні інновації в сучасній болгарській мові (на матеріалі 80-х років): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К, 1993. – С.11-13; Traugott E.C. On the rise of epistemic meaning in English. An example of subjectification in semantic change // *Language*. – Baltimore. – 1989. – Vol. 65 / – №1. – P.31-35; Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. – М.: Высш. шк., 1989. – С.66-104; Розен Е.В. Новые слова и устойчивые словосочетания в немецком языке. – М.: Просвещение, 1991. – С.44-50.

6. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетание: Спецкурс по общей и английской лексикологии. – Владимир, 1974. – С.72-73; Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. – М.: Высш. шк., 1989. – С.59.

Лариса Азарова (Вінниця)

ГРАМАТИЧНО-КАТЕГОРІАЛЬНА СУТНІСТЬ СКЛАДНИХ СЛІВ

Упродовж порівняно незначного часу дериватологія пройшла не тільки етап свого становлення, але й інтенсивного розвитку й утвердження як провідної галузі лінгвістики. Внаслідок різноаспектного дослідження словотвору лінгвістика збагатилась новими оригінальними прийомами й методами вивчення словотвірної структури й семантики граматичних категорій, ґрунтовними описами дериваційних систем слов'янських мов. Цій проблематиці присвячені, зокрема, академічні граматики, деякі монографії, численні лексикографічні праці нового типу – словотвірні словники. І все ж таки ціла низка традиційних для дериватології проблем (інтерпретація системної будови словотвору, сутності словотвірної семантики та її структури, лінгвістичний статус категорій словотвірного рівня української мови, принципи дериваційного аналізу тощо) й дотепер ще не знайшли задовільного розв'язання, концептуально не досліджені; не склались і деякі напрямки цієї проблеми. Водночас постають і зовсім нові проблеми, зумовлені іншими концептуальними засадами вивчення словотвору.

Основна увага в дериватологічних дослідженнях сконцентровується на словотворчому форманті. Твірна основа як типологізуючий чинник у словотворі недостатньо досліджена, досі немає комплексних монографічних осмислень відіменникового чи віддієслівникового словотвору в слов'янських мовах і, зокрема, в українській. У вітчизняному і зарубіжному мовознавстві тепер велика увага приділяється з'ясуванню проблемних питань словотвору. Дериватологія продовжує залишатися відносно молодого лінгвістичною дисципліною. Як відомо, ще донедавна питання словотвору розглядалися в межах морфології або лексикології. У працях лінгвістів ХХ ст. словотвір розчинявся в етимології. Проте дотепер мовознавці вважають дериватологію самостійною лінгвістичною дисципліною. Предметом словотвору слугують лексичні одиниці з певними особливостями їхнього морфемного складу, структури і способів деривації. Окремі слова у словотворі вивчаються "не самі по собі" і "для себе", а як одиниці мови. Через їх аналіз лінгвісти пізнають словотвірну систему мови, загальні закони її функціонування й розвитку, саму нормативність словотворення.

У сучасному мовознавстві вже методологічно й методично опрацьовані кілька напрямків у дослідженні словотвору. Один з них – аналітичний напрямок, який передбачає словотворчий аналіз наявних у мові слів, членування їх на основу і формант. По-новому підходить до трактування словотвору В.О. Горпинич [3, с.51]. Виходячи за межі традиційного розуміння окремих словотворчих понять і граматичних категорій, учений суттєво розширює саму сферу завдань словотворчого аналізу.

Перед дериватологією постали питання утворення слів, зокрема способів і засобів творення багатьох різнотипних композитів. Ця проблематика динамічна, словотвір трактується "як процес реалізації системних можливостей на основі внутрішніх суперечностей, як процес пошуку "закритих" і "відкритих" шляхів актуалізації певної моделі тощо" [3, с.8]. В.О. Горпинич зазначає, що динамічний аспект допоможе розкрити механізм творення слова, а також пізнати такі закономірності і процеси, які залишилися раніше нерозкрити-

тими. Поняття продуктивності в словотворі зумовлене широким виявом словотворчих ресурсів, способів і типів словотворення.

У характеристиці словотворчих ресурсів І.І. Ковалик чималу увагу звертає на кореневі морфеми і так звані словотвірні й твірні основи. Можна припустити, зауважує автор, що "сама морфологічна природа і характер твірної основи як невід'ємного складового елемента афіксального словотворчого типу в багатьох випадках зумовлює те чи інше лексичне, а разом з тим і словотвірне (деривативне) значення слова" [5, с.82]. На думку В.О. Горпинича, в утворенні нового слова беруть безпосередню участь не два, як здебільшого вважається в літературі із словотвору, а чотири елементи, кожен з яких виконує свою функцію, – мотивуюче слово, твірна основа, формант і деформант [3, с.15]. Під способами словотворення у мовознавчій літературі розуміється комплексна система використання різних структурних словотворчих способів і засобів творення дериватів з іншими словотвірними структурами – словотвірними формами і словотвірним значенням на всіх етапах розвитку мови [3, с.27].

Словотвірний тип – це певна словотвірна структура з відповідним словотвірним значенням, якими визначається належність твірного слова (основи) до певної частини мови, дериванта [6, с.35]. Таким чином, словотворча продуктивність – це потенційна здатність і активність певних словотворчих способів і засобів утворення нових слів.

У сучасному мовознавстві розмежовуються два види продуктивності в словотворі – емпіричний (поняття діхронічного словотвору) і системний (поняття синхронного словотвору).

Установлення характерних рис словотворчої системи мови належить до актуальних завдань мовознавства, воно передбачає з'ясування засобів творення слів, визначення твірних одиниць, їх взаємозв'язку. В українській мові поширене афіксальне словотворення, осново- та словоскладання. Словоскладання й осново- та словоскладання не розрізняються багатьма дослідниками [4, с.4]. Обидва ці явища охоплюються однією рубрикою – словоскладанням. Проте у вивченні одного зрізу мови їх доцільно розрізняти для того, щоб виявити характерні тенденції словотвору певної мови, з'ясувати семантичну й синтаксичну основу формування різнотипних складних слів. В історичному плані словоскладання – це перший ступінь творення складних слів, другим виступає осново- та словоскладання; від юстапозитів і композитів унаслідок деетимологізації утворюються прості афіксальні слова [4, с.15]. Вивчення розподілу слів за певними способами словотвору покликане, крім іншого, визначити співвідношення слів з різним ступенем складності у словотворчій чи морфемній структурі.

Словотворення – одне з найбагатших джерел поповнення лексичного складу мови. Воно органічно пов'язане з живими процесами розвитку лексики. Постійні зміни в суспільному житті, розвиток науки й техніки, сільського господарства, мистецтва, культури найбільше позначається на лексиці мови. Частина слів випадає з активного словника, з часом забувається, але водночас з'являється значно об'ємніший шар нових слів як найменувань нових понять. Цим суттєво збагачується словник мови. Особливо великих змін зазнає словниковий склад в епоху докорінних перетворень у житті суспільства, коли з'являються нові слова в галузі промисловості, будівництва, техніки: *багатоверстатник*, *вуглекомбайн*, *сільгосптехніка* і т.д. Нові слова входять до лексики або шляхом засвоєнь з іншої мови, або в значно більшій кількості внаслідок словотворення за допомогою існуючих у мові словотворчих засобів на базі слів рідної мови, або внаслідок переосмислення, вживання старих слів у новому значенні. Наприклад, здавна характерне для української мови слово *рада* в дорадянські й радянські часи, а також у незалежній Україні переосмислювалось, змінювалась і частотність його вживання, і його словотвірні форми (*сіл'рада*, *райрада*, *міськрада*). Потреба в нових термінах, лексичних словосполученнях для вираження певних понять спричиняється до утворення нових лексем за існуючими словотвірними моделями. Продуктивність чи непродуктивність окремих словотвірних типів органічно пов'язана з живими процесами розвитку лексичного складу мови, який безпосередньо й своєрідно відображає зміни в суспільстві.

Останнім часом урізноманітнилися аспекти вивчення словотвору. Якщо в дожовтневий період розвитку мовознавства увага переважно приділялася аналітичному аспекту, то нині не залишені поза увагою й такі аспекти, як динамічний, лексикологічний, лексикографічний, порівняльно-історичний, порівняльно-зіставний та ін.

Значно розширився останнім часом і "фронт студій" у словотворі, урізноманітнилися вся дослідна проблематика. Інтенсивно вивчається синхронний словотвір іменників, прикметників, займенників, дієслів, прислівників. Більше уваги приділяється історичному, діалектному, фольклорному, термінологічному, аналітичному словотвору, а також словотвору в текстах художньої літератури. Це, звісно, цілком виправдано, бо складні слова – одна з важливих частин її словникового складу (так само як суфіксація і префіксація, засіб словоскладання становить одне з найбагатших джерел словотвору).

Що ж до словникового фонду, комунікативно провідної частини слів у мові, то вона зберігається в усьому основному і використовується як активна словникова частина мови. Яка сутність нових слів, якими збагачується і поповнюється словниковий склад мови? Нових слів, з новими коренями, з'являється вкрай мало. Переважна більшість слів створюється шляхом переосмислення старих слів, а також унаслідок префіксації чи суфіксації існуючих основ або коренів, складанням існуючих слів в нове слово. Саме словниковий фонд мови з його кореневими словами утворює його ядро, слугує базою для утворення нових слів. Складні слова переважно утворюються з кореневих слів. Звичайно, на перших порах будь-яке слово, яке з'являється в мові, залишається поза межами словникового фонду мови, виступає елементом тільки її словникової системи. Тільки набувши життєвої важливості та загальноновживаності у зв'язку з поширенням поняття або явища, яке воно позначає, назвою якого виступає, нове слово може перейти до словникового фонду мови. Тому питання словоскладання пов'язане як з проблемою словникового фонду мови, так і з її загальним словниковим складом.

Серед величезного запасу словотвірних елементів кожна мова нашої системи має певну кількість таких, що за їх допомогою можна утворювати нові слова з більш-менш виразними рисами емоційності. Одним з таких засобів і виступає словоскладання. Також і в процесах словоскладання словниковий склад мови виявляє свою життєвість, конструктивну й комунікативну вагомість. Як слушно зауважує С.Л. Абакумов, "...у переважній більшості мов складання основ є дуже поширеним типом словотвору" [1, с.18]. З розвитком мови словоскладання хоч і збагачується новими граматичними прийомами, то все ж здебільшого "...утворення нових слів відбувається за тими же моделями, за тими словотвірними типами, що вже усталились у мові" [2, с.2]. Тим-то загальні закони словотвору, отже й словоскладання, тісно пов'язані з граматичною будовою і словниковим фондом кожної окремої мови або групи мов. Зіставлення способів словотворення в індоєвропейських мовах (наприклад слов'янських, германських і романських), переконує, зокрема, в слушності такої думки В.В. Виноградова: "...словоскладання є своєрідним комбінованим типом словотворення, синтаксико-морфологічним" [2, с.2]. Зауважимо, що в одних мовах переважає один спосіб словотворення (морфологічний або синтаксичний), в інших – інший. У певних мовах простежується широка гама засобів словотвору, його найрізноманітніші варіанти, їх взаємовплив, а в інших же мовах словотвір виразно регламентований, морфологічно прозорий, як, наприклад, в аглютинативних мовах.

В основоскладанні заявляють про себе певні визначальні тенденції, напрямки словотвірного композитного процесу:

До словоскладання за суто морфологічними ознаками належать складні слова, компоненти яких становлять самостійні основи або корені (чисті або ж оформлені суфіксами) і з'єднані за допомогою голосного -о- або -е-: *брунькоцвіт, хмаростяг, самохідка*.

До словоскладання за синтаксико-морфологічними ознаками належать такі композити, які формально засновані на морфологічному принципі; ці компоненти, з'єднані голосною фонемою, семантично репрезентують собою синтаксичне словосполучення: *трудо-день = трудовий день, першотравень = Перше травня*. Таким чином, цей різновид композитів поєднує риси як морфологічного, так і синтаксичного словоскладання.

До словоскладання за синтаксичними ознаками належать композити, які й дотепер зберігають очевидний синтаксичний зв'язок між компонентами, які перебувають у певних граматичних зв'язках. Це сполучення компонентів складного слова у формі зв'язку дієслова з іменником (*горицвіт, крутивус*).

До нейтрального типу словоскладання належать композити, компоненти яких формально самостійні, бо перебувають у співположенні (юстапозиції) і зовнішньо ніяких граматичних зв'язків не виявляють. До цієї групи належать, головним чином, складні слова, одним з компонентів яких виступає прикладка, розміщена в препозиції або ж у постпозиції до головного слова (*ветеран-вчитель, мачуха-пурга, завод-велепень*).

Підсумовуючи розглянуті засоби конструювання складних слів у сучасній українській мові, можна визначити найбільш типові тенденції у становленні й розвитку композитів в українській мові.

Словоскладання в сучасній українській літературній мові – це загалом синтаксико-морфологічний тип словотворення. Переважна більшість складних слів сформувалась на морфологічній, синтаксико-морфологічній та синтаксичній основі. Все активніше формуються й такі складні слова, які ніби сформувались нейтрально, утворились із самостійних слів, основ (або коренів) з нульовим граматичним оформленням.

Словоскладання в його численних виявах простежується в усіх стилях мови, найбільше в розмовно-побутовому, науковому, публіцистичному, а також – у художньо-літературному мовленні, але в кожному із стилів мови основокладання позначене неоднаковою частотністю, семантичною визначеністю і термінологічністю. Нерідко, наприклад, використання того чи іншого способу словоскладання, своєрідним злиттям компонентів складного слова письменник досягає певної творчої мети, потрібної йому сатиричності вислову, його виразності, поетизації або індивідуалізації художнього образу (*вертихвіст, берізки-босоніжки*).

Тому словоскладання як за формою, так і за змістом становить одне з джерел словотвору, що помітно збагачує лексичний фонд загальнонародної української мови.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абакумов С.И. О сложных словах в языке. Русский язык в школе, 1946, №3. – С.18.
2. Виноградов В.В. Вопросы современного русского словообразования. "Русский язык в школе". – 1951. – №2. – С.2.
3. Горпинич В.О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов. – К.: Радянська школа. – 1976. – С.51.
4. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С.4.
5. Ковалик І. І. Словотвір сучасної української мови. – К., 1979. – С.82.
6. Фашенко М.М. Українське мовознавство. – К., Вип.1. – 1973. – С.35.